

Organizowanie lekcji religii w grupie międzyklasowej. Głosa do wyroku Naczelnego Sądu Administracyjnego z dnia 15 stycznia 2021 r., III OSK 2907/21

Organising religious education classes in inter-class groups. A commentary on the judgment of the Supreme Administrative Court on 15 January 2021, III OSK 2907/21

MARCIN OLSZÓWKA*

 <https://orcid.org/0000-0001-8280-5088>

Streszczenie: Naczelny Sąd Administracyjny w wyroku z dnia 15 stycznia 2021 r. (III OSK 2907/21) zakwestionował dopuszczalność nauczania religii w grupie międzyklasowej, obejmującej uczniów wszystkich klas szkoły podstawowej, choć na taką organizację nauczania zezwalała literalna wykładnia § 2 ust. 1 rozporządzenia Ministra Edukacji Narodowej z dnia 14 kwietnia 1992 r. w sprawie warunków i sposobu organizowania nauki religii w publicznych przedszkolach i szkołach. Werdykt zasługuje na pełną aprobatę, aczkolwiek w odniesieniu do uzasadnienia podnieść należy dwie kwestie. Po pierwsze, NSA błędnie przyjął, że art. 53 ust. 2 i 3 w zw. z art. 48 ust. 1 Konstytucji RP z 1997 r., które gwarantują wolność nauczania religii oraz prawo rodziców do wychowania i nauczania religijnego i moralnego dzieci, nie znajdują zastosowania w sprawie dotyczącej organizowania lekcji religii. Tymczasem edukacja religijna w szkole jest integralnym elementem wymienionych wolności, na co konsekwentnie zwraca uwagę w swym orzecznictwie Trybunał Konstytucyjny poczynawszy od 1991 r. (K 11/90). Po drugie, choć bezapelacyjnie trafnie NSA oparł swoje rozstrzygnięcie na art. 1 pkt 1 i 5 ustawy z dnia 14 grudnia 2016 r. – Prawo oświatowe (kształcenie ma być odpowiednie do wieku i osiągniętego rozwoju oraz możliwości psychofizycznych uczniów), należy zauważyć, iż art. 96 tej ustawy wprowadza restrykcyjne przesłanki tworzenia klas łączonych (czyli również grup międzyklasowych), które można organizować wyłącznie „w szczególnie trudnych warunkach demograficznych lub geograficznych”. Dotyczy to także lekcji religii, znacząco ograniczając swobodę Ministra Edukacji w ustanawianiu dodatkowych warunków dopuszczalności organizowania nauki religii w klasach łączonych.

Słowa kluczowe: nauczanie religii; grupa międzyklasowa; klasa łączona; system oświaty; bezpośrednie stosowanie konstytucji

Abstract: The Supreme Administrative Court, in its judgment on 15 January 2021 (III OSK 2907/21) ruled on the illegality of teaching religion in inter-class groups composed of pupils of all grades (classes) in primary school, despite the fact that such an act is legal under a literal interpretation of § 2(1) of the regulation of the Minister of National Education of 14 April 1992 on the terms and ways of organising religion classes in public kindergartens and schools. This decision is just; however, two issues regarding the statement of reasons must first be addressed. First, the Supreme Administrative Court erroneously assumed that Article 53 para. 2 and 3, in conjunction with Article 48 para. 1 of the Constitution of the Republic of Poland of 1997, which guarantees the freedom of teaching religion and the right of parents to the religious and moral upbringing and teaching of their children, do not apply in cases concerning the organisation of religious education classes. However, religious education in schools is an integral element of the freedoms mentioned in the statute that has been consistently emphasised in jurisprudence from the Constitutional Tribunal since 1991 (K 11/90). Second, although the Supreme Administrative Court was correct to base its decision on Article 1 points 1 and 5 of the Education Law (i.e. education is to be appropriate to the age, achieved development and psychophysical abilities of students), it should be noted that Article 96 of the Education Law introduces restrictive conditions for creating combined classes (i.e. also inter-class groups), which can only be organised “in particularly difficult demographic or geographic conditions.” This applies to religious education classes as well and time significantly limits the ability of the Minister of Education to establish additional conditions for the admissibility of the creation of combined religious education classes.

Key words: religious education; inter-class group; combined class; education system; direct application of the constitution

* Dr, Katedra Nauk Prawnych w Lublinie, Szkoła Główna Mikołaja Kopernika, ul. Nowogrodzka 47a, 00-695 Warszawa, e-mail: marcin.olszowka@sgmk.edu.pl

1. Stan faktyczny i treść wyroku NSA

Głosowany wyrok zapadł na kanwie następującego stanu faktycznego. W szkole podstawowej w gminie wiejskiej Radymno w roku szkolnym 2019/2020 na lekcje religii Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego zgłosiło się 11 uczniów. Powołując się na § 2 ust. 1 rozporządzenia Ministra Edukacji Narodowej z dnia 14 kwietnia 1992 r. w sprawie warunków i sposobu organizowania nauki religii w publicznych przedszkolach i szkołach¹ oraz fakt, że w żadnej klasie nie zgłosiło się co najmniej 7 uczniów, wójt ustalił wymiar nauczania lekcji religii prawosławnej w wymiarze 2 godzin tygodniowo w roku szkolnym dla jednej grupy międzyklasowej obejmującej dzieci z oddziału przedszkolnego oraz klas I–VIII, czyli w wieku 6–14 lat (dla porównania w poprzednim roku szkolnym liczba uczniów w grupie międzyklasowej wynosiła 9, a liczba godzin przewidziana w tygodniu na lekcje religii prawosławnej – 4), przy czym strona kościelna wносиła o 12 godzin tygodniowo (uczniowie uczęszczali bowiem w sumie do sześciu klas i oddziału).

Parafia Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego zaskarżyła czynność wójta. Wojewódzki Sąd Administracyjny w Rzeszowie w wyroku z dnia 20 lutego 2020 r. (II SA/Rz 1371/19) stwierdził, że w sprawie spełnione zostały wymogi formalne, ponieważ objęta skargą czynność wójta podlega zaskarżeniu na podstawie art. 3 § 2 pkt 4 ustawy z dnia 30 sierpnia 2002 r. – Prawo o postępowaniu przed sądami administracyjnymi², a tym samym sprawa jest objęta kognicją sądu administracyjnego. Dokonując oceny materialnoprawnej, sąd I instancji uznał, iż podstawowym kryterium organizowania lekcji religii jest liczba 7 uczniów w grupie, o której mowa w § 2 ust. 1 i 2 rozporządzenia MEN, „kluczowy dla rozstrzygnięcia sprawy pozostaje zaś sposób wykładni określenia «grupa międzyoddziałowa» oraz «grupa międzyklasowa»”³. Skoro szkoła podstawowa obejmuje klasy I–VIII i w szkole może istnieć oddział przedszkolny, a w przypadku dużej liczby uczniów „danego rocznika” w szkole klasa może mieć kilka oddziałów, przy czym to oddział jest podstawową jednostką organizacyjną szkoły, z wyjątkiem szkoły artystycznej realizującej wyłącznie kształcenie artystyczne (art. 2 pkt 2 oraz art. 95 i 96 ustawy z dnia 14 grudnia 2016 r. – Prawo oświatowe⁴), to w sytuacji, gdy liczba uczniów uczęszczających na lekcje religii w danej klasie jest mniejsza niż 7 – nauczanie religii należy organizować w grupie międzyklasowej (międzyoddziałowej), bez względu na poziom nauczania wyznaczany przez każdą z dziewięciu klas (który wręcz został potraktowany przez WSA w Rzeszowie jako wymóg *contra legem*, bo literalnie nieprzewidziany w rozporządzeniu MEN). Sąd I instancji dostrzegł wprawdzie, iż „realizacja programu nauczania uwzględniającego poziom wszystkich klas, których uczniowie weszli w skład grupy międzyklasowej z pewnością dla osoby nauczającej jest bardziej problematyczna i wymagająca pod względem dydaktycznym, niemniej tak jak w rozpoznawanej sprawie,

¹ Dz. U. poz. 155, z późn. zm., dalej: rozporządzenie MEN. W dniu orzekania przepis ten brzmiał: „Przedszkole i szkoła mają obowiązek zorganizowania lekcji religii dla grupy nie mniejszej niż siedmiu uczniów danej klasy lub oddziału (wychowanków grupy przedszkolnej). Dla mniejszej liczby uczniów w klasie lub oddziale (wychowanków w grupie) lekcje religii w przedszkolu lub szkole powinny być organizowane w grupie międzyoddziałowej lub międzyklasowej”.

² Dz. U. z 2019 r. poz. 2325, z późn. zm. Treść przepisu nie uległa zmianie od daty wyroku.

³ Wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Rzeszowie z dnia 20 lutego 2020 r., II SA/Rz 1371/19, Centralna Baza Orzeczeń Sądów Administracyjnych (CBOSA), <https://orzeczenia.nsa.gov.pl/>.

⁴ Dz. U. z 2019 r. poz. 1148, z późn. zm., dalej: Prawo oświatowe.

jest to częściowo «kompensowane» bardzo małą liczebnością grupy międzyklasowej”⁵. W konsekwencji WSA w Rzeszowie uznał, że czynność materialno-techniczna wójta była zgodna z prawem i skargę parafii oddalił.

Na wyrok sądu I instancji skargę kasacyjną do Naczelnego Sądu Administracyjnego wniosła skarżąca, zarzucając naruszenie: 1) art. 53 ust. 2 i 3 w zw. z art. 48 ust. 1 Konstytucji RP (wolność nauczania religii oraz prawo rodziców do wychowania religijnego i moralnego dzieci); 2) art. 1 pkt 1 i 5 ustawy z dnia 14 grudnia 2016 r. – Prawo oświatowe (organizowanie lekcji religii w grupie międzyklasowej musi uwzględniać stopień dojrzałości i osiągniętego rozwoju dziecka, ponieważ takie są cele systemu oświaty); 3) § 2 ust. 1, 2 i 4 rozporządzenia MEN (zorganizowanie lekcji religii w grupie międzyklasowej ma uwzględniać poziomy nauczania wyznaczone przez klasy) i 4) § 8 ust. 1 rozporządzenia MEN (zmniejszenie wymiaru tygodniowego godzin lekcji religii wymaga zgody właściwego biskupa Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego).

W wyroku z dnia 15 stycznia 2021 r. (III OSK 2907/21) – zasługującym na pełną aprobatę co do kierunku rozstrzygnięcia – Naczelny Sąd Administracyjny uchylił wspomniany wyrok WSA w Rzeszowie oraz zaskarżoną czynność wójta, uznając trafność drugiego i po części trzeciego zarzutu (naruszenie ustawy i odczytanego przez jej przyzmat § 2 ust. 1 rozporządzenia MEN), w istocie przychylając się do tezy, że nauczanie religii co do zasady powinno respektować poziomy nauczania wyznaczone przez klasy. Z kolei zarzuty pierwszy i czwarty NSA uznał za nieuzasadnione.

W pełni zgadzając się z NSA także w tym zakresie, że w rozpoznawanej sprawie § 8 ust. 1 rozporządzenia MEN nie znajdował zastosowania (organ nie zmniejszył liczby godzin przewidzianej w rozporządzeniu MEN dla grupy, lecz dla wszystkich zainteresowanych uczniów i wychowanków utworzył jedną grupę międzyklasową), w niniejszej glosie zostanie poddana bliższej analizie kwestia adekwatności i stosowności przepisów Konstytucji RP dotyczących wolności religii i praw rodzicielskich w realiach rozpatrywanej sprawy. Uwaga zostanie też zwrócona na przepisy Prawa oświatowego, które nie pojawiły się w uzasadnieniu wyroku sądu II instancji, a które pozostają relewantne dla swobody tworzenia grup międzyklasowych nauczania religii (także po ostatnich nowelizacjach rozporządzenia MEN⁶).

2. Wolność religii i prawa rodzicielskie a edukacja religijna

Zgodnie z art. 8 Konstytucji RP jest ona źródłem prawa o najwyższej mocy (ust. 1) oraz co do zasady jest bezpośrednio stosowana (ust. 2). Na mocy art. 178 ust. 1 Konstytucji RP sąd nie jest władny ani uchylić, ani odmówić zastosowania przepisów ustawy⁷.

⁵ Wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Rzeszowie z dnia 20 lutego 2020 r., II SA/Rz 1371/19.

⁶ Rozporządzenie Ministra Edukacji z dnia 26 lipca 2024 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie warunków i sposobu organizowania nauki religii w publicznych przedszkolach i szkołach, Dz. U. poz. 1158; rozporządzenie Ministra Edukacji z dnia 17 stycznia 2025 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie warunków i sposobu organizowania nauki religii w publicznych przedszkolach i szkołach, Dz. U. poz. 66. Zob. przyp. 20.

⁷ Należy odnotować, że konsekwencje wyrażonego *expressis verbis* ustrojowego obowiązku podległości sędziego ustawie są przedmiotem sporu w literaturze przedmiotu i orzecznictwie, przy czym do niedawna był to pogląd

Niemniej jest zobowiązany do dokonywania wykładni prokonstytucyjnej stosowanych aktów normatywnych⁸, także rozporządzeń – co jest formą bezpośredniego stosowania konstytucji – a jeżeli granice wykładni nie dopuszczają jej dokonania, to taki akt podustawowy (przepis tego aktu), jako niezgodny z ustawą zasadniczą (lub ustawą upoważniającą czy inną ustawą zwykłą), sąd jest zobowiązany pominąć⁹.

Pomimo tego NSA, podsumowując część uzasadnienia głosowanego wyroku poświęconą zarzutowi naruszenia art. 53 ust. 2 i 3 w zw. z art. 48 ust. 1 Konstytucji RP, stwierdził:

Jedynymi obowiązkami władzy publicznej wynikającymi z ich treści normatywnej jest nieingerowanie w sferę praw rodziców w zakresie realizowanego przez nich indywidualnie wychowania i nauczania dzieci. Przepis art. 48 ust. 2 Konstytucji spełnia funkcję ochrony konstytucyjnego prawa rodziców przed dowolną, arbitralną ingerencją władzy publicznej w ich prawo do wychowania dziecka, w tym wychowania zgodnie z określoną religią (wyrok TK z 28.4.2003, K 18/02, OTK-A 2003, Nr 4, poz. 32). Oznacza to, iż żaden z przywołanych przepisów nie mógł zostać naruszony przez zaskarżoną czynność, gdyż organ nie był adresem tych przepisów i nie stosował ich w toku załatwienia sprawy.

Takie podejście sądu II instancji zasługuje na krytykę. Po pierwsze, negatywnie należy ocenić niezwykle wąskie i redukcjonistyczne podejście do granic wolności i praw gwarantowanych w art. 48 i art. 53 ust. 2 i 3 Konstytucji RP, jakoby miały dotyczyć wyłącznie wychowania realizowanego „indywidualnie” – czyli samodzielnie i bezpośrednio – przez rodziców. Prawa wychowawcze rodziców – zwłaszcza w obszarze wychowania i nauczania moralnego i religijnego, który *expressis verbis* wyróżnia ustrojodawca – nie kończą się na progu domu, lecz obejmują cały proces wychowania i edukacji, niezależnie od miejsca (instytucji), gdzie się odbywa¹⁰. Oczywiście korzystanie przez rodziców z wolności i praw (szczegółowych uprawnień) wynikających z art. 48 i art. 53 ust. 2 i 3 Konstytucji RP może podlegać i podlega ograniczeniom, o których mowa w art. 31 ust. 3 lub art. 53 ust. 5 Konstytucji RP¹¹. Błędne jest jednak sugerowanie, że prawa rodzicielskie, w szczególności

zdecydowanie dominujący w doktrynie, a w judykaturze Trybunału Konstytucyjnego pozostaje w zasadzie niepodzielny (zob. szerzej Wiliński, Karlik 2016, 1018–1020; Naleziński 2023, uwaga 4).

⁸ O wykładni prokonstytucyjnej zob. szerzej Szczucki 2015, 276–305; Działocha 2016, uwaga 15; Tuleja 2016, 320–324.

⁹ Jak wskazuje się w literaturze przedmiotu (Garlicki 2015, 49–51), z teoretycznego punktu widzenia sądowe stosowanie konstytucji może przybrać formę trojaka: 1) samoistne stosowanie, 2) współstosowanie z ustawami (innymi aktami) lub 3) stwierdzenie konfliktu między konstytucją a innym aktem normatywnym i w konsekwencji odmowa zastosowania aktu niekonstytucyjnego. To ostatnie rozwiązanie w stosunku do ustaw jest w Polsce niedopuszczalne (choć w praktyce występujące), a pierwsze rzadko spotykane, gdyż niewiele jest kwestii nieregulowanych na poziomie podkonstytucyjnym. Zawsze jednak sąd zobowiązany jest poszukiwać takiej wykładni przepisów, która najlepiej będzie korespondować z treścią i aksjologią konstytucyjną oraz najpełniej będzie je respektować.

¹⁰ Trafnie wskazuje się w doktrynie, że prawo rodziców do wychowania dzieci zgodnie z własnymi przekonaniemmi jest najważniejszym z praw rodzicielskich gwarantowanych konstytucyjnie (i w prawie międzynarodowym – np. art. 2 zd. drugie Protokołu nr 1 do Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności, sporządzonego w Paryżu 20 marca 1952 r., Dz. U. z 1995 r. poz. 175, z późn. zm.; art. 2 lit. b i art. 5 ust. 1 lit. b Konwencji w sprawie zwalczania dyskryminacji w dziedzinie oświaty, sporządzonej w Paryżu 15 grudnia 1960 r., Dz. U. z 1964 r. poz. 268), które może się „objawiać w odmowie uczestniczenia przez dziecko w określonych zajęciach szkolnych lub pozaszkolnych” (Borysiak 2016, 1197 i 1202), jak również w udziale dziecka w lekcjach religii, co potwierdzają m.in. judykaty Trybunału Konstytucyjnego wskazane w przyp. 13 i 14.

¹¹ O relacji między art. 31 ust. 3 Konstytucji RP a szczególnymi klauzulami limitacyjnymi zob. szerzej Szydło 2016, 772–774. Od ograniczenia praw rodzicielskich „w normalnym trybie” należy odróżnić instytucję indywidualnego ograniczenia lub pozbawienia praw rodzicielskich, o której mowa w art. 48 ust. 2 Konstytucji RP – w tym ostatnim przypadku oznaczającą naruszenie istoty prawa.

w obszarze wychowania moralnego i religijnego, nie obejmują okresu pobierania obowiązkowej nauki przez dzieci w szkole. Jedynie ich „intensywność” w tym czasie jest nieco mniejsza.

Po drugie, w odniesieniu do ostatniego z zacytowanych zdań, nie wchodząc w teoretyczne rozważania, kto jest adresatem normy prawnej gwarantującej daną wolność bądź prawo, a na kim ciąży obowiązek¹², zauważyć trzeba, iż ogólne stwierdzenie, że organ administracji publicznej nie jest adresatem przepisów Konstytucji RP, należy uznać za co najmniej nieprecyzyjne, ponieważ sugeruje, że nie musi on uwzględniać tych przepisów. Tymczasem obowiązkiem władz publicznych jest przestrzeganie wolności i praw zagwarantowanych konstytucyjnie, które może się przejawiać także poprzez odpowiednią interpretację stosowanych przez organ norm prawnych, czy to ustawowych, czy to podstawowych.

Wreszcie po trzecie, błędne jest stanowisko, że organ nie miał obowiązku respektowania wymienionych przepisów Konstytucji RP, bo – jak należy mniemać – w ocenie NSA nie znajdują one zastosowania w sprawie. Literalnie można zgodzić się z NSA, iż organ „nie stosował ich w toku załatwienia sprawy” (bo niewątpliwie nie zastosował), w tym sensie, że jest to konstatacja stanu faktycznego, a nie ustalenie stanu prawnego relewantnego w sprawie. Otóż edukacja religijna stanowi integralny element wolności sumienia i religii oraz prawa rodziców do wychowania dzieci. Trybunał Konstytucyjny już w orzeczeniu z dnia 30 stycznia 1991 r. (K 11/90) stwierdził, że „ustawy z dnia 17 maja 1989 r. oraz zaskarżone instrukcje, umożliwiając dobrowolne pobieranie nauki religii w pomieszczeniach szkolnych, usunęły wyżej opisane trudności i zapewniły w ten sposób realizację przepisu art. 82 ust. 1 Konstytucji”¹³. Stanowisko to podtrzymane zostało wielokrotnie, także pod rządami obecnej Konstytucji RP z 1997 r. W wyroku z dnia 2 grudnia 2009 r. (U 10/07) Trybunał Konstytucyjny – podkreślając, iż czyni to ponownie – zwrócił uwagę,

że wolność religii obejmuje, między innymi, jej nauczanie (art. 53 ust. 2). Państwo winno więc zapewnić jej nauczanie, także w publicznych placówkach oświatowych, na zasadach dobrowolności. Konsekwencją umieszczenia religii w programach kształcenia jest potrzeba jej równoprawnego traktowania, także w zakresie oceniania czy wyróżniania¹⁴.

¹² O pojęciu modalności prawnej, w tym modalności pochodnej, i złożonych sytuacjach wyznaczanych przez normy prawne zob. szerzej Wronkowska 2001, 100–113.

¹³ Orzeczenie Trybunału Konstytucyjnego z dnia 30 stycznia 1991 r., K 11/90, OTK 1991, poz. 2, pkt II.D. Art. 82 ust. 1 Konstytucji RP z dnia 22 lipca 1952 r. w ówczesnym brzmieniu stanowił: „Rzeczpospolita Polska zapewnia obywatelom wolność sumienia i wyznania. Kościół i inne związki wyznaniowe mogą swobodnie wypełniać swoje funkcje religijne. Nie wolno zmuszać obywateli do niebrania udziału w czynnościach lub obrzędach religijnych. Nie wolno też nikogo zmuszać do udziału w czynnościach lub obrzędach religijnych”. W zacytowanym fragmencie jest mowa o ustawie z dnia 17 maja 1989 r. o stosunku Państwa do Kościoła Katolickiego w Rzeczypospolitej Polskiej (Dz. U. poz. 154, z późn. zm.) i ustawie z dnia 17 maja 1989 r. o gwarancjach wolności sumienia i wyznania (Dz. U. poz. 155, z późn. zm.). Zob. także Rabska 1991, 97–99; Gronkiewicz-Waltz, Pawłowicz 1991, 91–92.

¹⁴ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 2 grudnia 2009 r., U 10/07, OTK 2009, nr 11A, poz. 163, pkt V.7.2. Zob. też Sobczyk 2014, 132–136.

Innymi słowy, ograniczenie korzystania z prawa do edukacji religijnej – a tym ewidentnie jest utworzenie grupy międzyklasowej – stanowi ingerencję w prawa i wolności gwarantowane przez art. 53 ust. 2 i 3 w zw. z art. 48 Konstytucji RP. Proces nauczania – jakiegokolwiek przedmiotu, nie tylko religii – z istoty rzeczy zakłada bowiem etapowość, związaną z uporządkowanym procesem zdobywania wiedzy i nabywania umiejętności, który może być realizowany z powodzeniem tylko w określonych warunkach, wyznaczanych poziomami poszczególnych klas, a nie w grupach obejmujących uczniów, których poziom wiadomości, umiejętności, rozwoju i wieku jest zróżnicowany lub bardzo zróżnicowany.

3. Klasa łączona a grupa międzyklasowa

Nie budzą zastrzeżeń rozważania NSA poświęcone wykładni § 2 rozporządzenia MEN w kontekście celów systemu oświaty określonych w art. 1 pkt 1 i 5 Prawa oświatowego. Warto jednak zwrócić uwagę na jeszcze jeden przepis tej ustawy, który ze względu na swą treść nie pozostaje bez wpływu na wykładnię użytego w rozporządzeniu MEN pojęcia „grupa międzyklasowa”. Chodzi o art. 96 ust. 4 Prawa oświatowego¹⁵. Zgodnie z jednoznacznie wyrażoną wolą ustawodawcy organizacja nauczania w klasie łączonej jest dopuszczalna tylko w ramach danego etapu edukacyjnego¹⁶ (czyli np. nie można łączyć klas III i IV), lecz zawsze jest to sytuacja ekstraordynaryjna („szczególnie trudne warunki”). W świetle przywołanego przepisu i kolejnych ustępów art. 96 Prawa oświatowego rzeczywiście bardzo mała liczba uczniów może uzasadniać utworzenie klasy łączonej, niemniej nawet w takich warunkach należy pamiętać, że jest to zawsze rozwiązanie wyjątkowe¹⁷, które nigdy nie sprzyja realizacji podstawy programowej dla danej klasy¹⁸. Dlatego

¹⁵ Przepis ten brzmi: „W szkołach podstawowych działających w szczególnie trudnych warunkach demograficznych lub geograficznych, w zakresie danego etapu edukacyjnego dopuszcza się organizację nauczania w klasach łączonych”.

¹⁶ Zgodnie z rozporządzeniem Ministra Edukacji Narodowej z dnia 14 lutego 2017 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz podstawy programowej kształcenia ogólnego dla szkoły podstawowej, w tym dla uczniów z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu umiarkowanym lub znacznym, kształcenia ogólnego dla branżowej szkoły I stopnia, kształcenia ogólnego dla szkoły specjalnej przysposabiającej do pracy oraz kształcenia ogólnego dla szkoły policealnej (Dz. U. poz. 356, z późn. zm.) I etap edukacyjny obejmuje klasy I–III szkoły podstawowej, a II etap edukacyjny obejmuje klasy IV–VIII szkoły podstawowej. III etap edukacyjny to szkoła ponadpodstawowa.

¹⁷ Pilich 2022, uwaga 2.

¹⁸ Do podobnych wniosków – choć bez powoływania się na art. 96 ust. 4 Prawa oświatowego – doszedł Wojewódzki Sąd Administracyjny w Gliwicach w wyroku z dnia 6 lutego 2018 r. (IV SA/Gl 685/17, CBOSA), który, stwierdzając bezskuteczność czynności prezydenta miasta przewidującej dla 13 uczniów z 10 klas (szkoły podstawowej, gimnazjum i liceum) utworzenie 4 grup międzyklasowych odpowiadających poszczególnym etapom edukacyjnym (w ówczesnym stanie prawnym obowiązywały cztery etapy edukacyjne), skonstatował w uzasadnieniu, że rozporządzenie MEN „w § 2 ust. 1 nie posługuje się terminem «etap edukacyjny», ale terminem «klasa», co obliguje szkołę do organizowania nauki religii z uwzględnieniem poziomów nauczania wyznaczanych przez klasy, a nie etapy edukacyjne. [...] Mniejsza ilość osób w grupie nie może jednak powodować odmiennej organizacji nauki niż to wynika z § 2 ust. 1 rozporządzenia w zakresie uwzględniającym poziom nauczania wyznaczany przez klasy. Odmienność wynikająca z § 2 ust. 2 rozporządzenia dotyczy bowiem organizacji nauczania religii w grupie skupiającej uczniów czy wychowanków poza szkołą czy przedszkolem, do których uczęszczają dzieci”. Skargę kasacyjną – opartą na zarzucie naruszenia prawa materialnego poprzez błędną wykładnię, że nauka religii powinna być organizowana z uwzględnieniem poziomów nauczania wyznaczonych przez klasy, a nie etapy edukacyjne – Naczelny Sąd Administracyjny oddalił w wyroku z dnia 27 marca 2019 r. (I OSK 1959/18, CBOSA). Dokładnie to samo stwierdził wcześniej Wojewódzki Sąd Administracyjny w Warszawie w wyroku z dnia 16 grudnia 2015 r. (VIII SA/Wa 598/15, CBOSA), wyraźnie instruując prezydenta miasta w ostatnich akapitach orzeczenia, iż nauka religii „w przypadku

też racjonalny ustawodawca w art. 96 ust. 5 Prawa oświatowego wprowadził dodatkowe ograniczenia w zakresie nauczania w klasie łączonej. Warto tu także podkreślić, że nie jest dopuszczalne tworzenie klasy łączonej w szkole ponadpodstawowej (z wyjątkiem szkoły ponadpodstawowej specjalnej oraz szkoły ponadpodstawowej zorganizowanej w okręgowych ośrodkach wychowawczych, zakładach poprawczych i schroniskach dla nieletnich – art. 96 ust. 6 i 7 Prawa oświatowego).

Analizowany przepis do systemu prawnego został wprowadzony w 2017 r. (wraz z wejściem w życie Prawa oświatowego). Wcześniejsze przepisy, w tym ustawy z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty¹⁹, na podstawie której art. 12 ust. 2 zostało wydane rozporządzenie MEN, nie zawierały regulacji dotyczących klasy łączonej (grupy międzyklasowej). Ustawodawstwo nie posługuje się wprawdzie pojęciem grupy międzyklasowej, niemniej trudno zaprzeczyć, iż oba terminy posiadają ten sam desygnat, a przynajmniej, że każda grupa międzyklasowa jest klasą łączoną. Nie tylko ze względu na dyrektywy wykładni systemowej, lecz przede wszystkim z uwagi na charakter wykonawczy rozporządzenia względem ustawy, trzeba stwierdzić, że ustanowione przez ustawodawcę reguły dotyczące nauczania w klasie łączonej bezwzględnie wiążą przy tworzeniu także grupy międzyklasowej, o której mowa w rozporządzeniu MEN²⁰. Powszechnie przyjmuje się, że

pięciu grup, organizowanych w oparciu o edukację dzieci w poszczególnych klasach wynosi 10 godzin tygodniowo, a nie 6 godzin tygodniowo, obliczonych według etapów edukacyjnych (I, III i IV)”.¹⁹

¹⁹ Dz. U. poz. 425, z późn. zm.

²⁰ Problem rozbieżności między Prawem oświatowym a rozporządzeniem MEN niewątpliwie pogłębiła jego nowelizacja z dnia 26 lipca 2024 r., która dopuściła tworzenie grup międzyklasowych – w obrębie klas I–III, IV–VI i VII–VIII – także wtedy, gdy w klasie na naukę religii zgłosiło się co najmniej 7 uczniów. Wspomnianemu rozporządzeniu zmieniającemu można również zarzucić naruszenie art. 2, art. 7, art. 25 ust. 2 i 3, art. 48 ust. 1, art. 53 ust. 3 i 4 Konstytucji RP, art. 12 ust. 1 Konkordatu między Stolicą Apostolską i Rzeczypospolitą Polską, podpisanego w Warszawie dnia 28 lipca 1993 r. (Dz. U. z 1998 r. poz. 318), ustawy z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty w aspekcie materialnoprawnym, jak również naruszenie procedury prawodawczej, gdyż ustawodawca wymaga wydania tego rozporządzenia „w porozumieniu z władzami Kościoła Katolickiego i Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego oraz innych kościołów i związków wyznaniowych”, a nie jedynie po skonsultowaniu projektu z nimi i z możliwością zignorowania ich opinii (o tym ostatnim aspekcie zob. szerzej Stanisław Walencik 2024; zarzuty proceduralne i liczne naruszenia ustawy zasadniczej, w tym zasady demokratycznego państwa prawnego, prezentuje Borecki 2024). Pierwszy Prezes Sądu Najwyższego zwrócił się do Trybunału Konstytucyjnego z wnioskiem z dnia 26 sierpnia 2024 r. o dokonanie hierarchicznej kontroli zgodności wspomnianej nowelizacji z normami wyższego rzędu oraz trybu jego ustanowienia. Trybunał Konstytucyjny najpierw wydał postanowienie zabezpieczające, w którym zakazał stosowania zaskarżonego rozporządzenia z dnia 26 lipca 2024 r. (postanowienie Trybunału Konstytucyjnego z dnia 29 sierpnia 2024 r., U 10/24, dostępne na stronie https://www.sn.pl/sites/Serwis_WWW/SiteAssets/Lists/Wydarzenia/AllItems/postanowienie%20TK%20U%2010-24.pdf), a w wyroku z dnia 27 listopada 2024 r., U 10/24, OTK A/2024, poz. 118, stwierdził niezgodność zaskarżonego rozporządzenia Ministra Edukacji z dnia 26 lipca 2024 r. zmieniającego rozporządzenie w sprawie warunków i sposobu organizowania nauki religii w publicznych przedszkolach i szkołach w całości z art. 12 ust. 2 ustawy z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty w zw. z art. 92 ust. 1 w zw. z art. 25 ust. 3 w zw. z art. 2 w zw. z art. 7 Konstytucji RP (naruszenie procedury w postaci pominięcia wymogu stanowienia zaskarżonego rozporządzenia „w porozumieniu z władzami Kościoła Katolickiego i Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego oraz innych kościołów i związków wyznaniowych”), nie rozpatrując zarzutów materialnoprawnych wskazanych w pkt 2 *petitum* wniosku ze względu na zachodzącą zbędność orzekania. Skutkiem wyroku sądu prawa jest „odżycie” poprzedniej wersji rozporządzenia MEN (problematykę koncepcji „odżycia norm” na skutek orzeczenia Trybunału Konstytucyjnego szerzej omawiają m.in. Dąbrowski 2015, 137, 291–299; Florczak-Wątor 2006, 142–147; Mączyński, Podkowiński 2016, 1212; postanowienie Trybunału Konstytucyjnego z dnia 17 lipca 2014 r., P 28/10, OTK 2014, nr 7A, poz. 83). Wbrew art. 190 ust. 2 Konstytucji RP Prezes Rady Ministrów nie opublikował tego wyroku w Dzienniku Ustaw, co jednak nie niweluje skutku w postaci obalenia domniemania konstytucyjności zaskarżonego aktu (wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 9 grudnia 2015 r., K 35/15, OTK 2015, nr 11A, poz. 186, pkt III.10). Kolejna nowelizacja rozporządzenia MEN – z 17 stycznia 2025 r., która ogranicza możliwość tworzenia grup międzyklasowych tylko w odniesieniu do klas I–III – jedynie w niewielkim stopniu poprawia stopień konwergencji rozporządzenia MEN z ustawą. Również w tym przypadku

funkcją rozporządzenia jest konkretyzacja (uszczegółowienie), a nie zmiana czy uzupełnienie norm ustawowych (chyba że zostanie to wyraźnie zastrzeżone w upoważnieniu)²¹.

Konstrukcja rozporządzenia jako aktu wykonawczego do ustawy jest zdeterminowana trzema podstawowymi warunkami: 1) wydania rozporządzenia na podstawie wyraźnego, to jest opartego nie tylko na domniemaniu i wykładni celowościowej, szczegółowego upoważnienia ustawy w zakresie określonym w upoważnieniu, 2) wydania rozporządzenia co do przedmiotu i treści normowanych stosunków, w granicach udzielonego przez ustawodawcę upoważnienia do wydania tego aktu i w celu wykonania ustawy, 3) niesprzeczności treści rozporządzenia z normami Konstytucji oraz z ustawą, na podstawie której zostało wydane, a także z wszystkimi obowiązującymi ustawami, które w sposób bezpośredni lub pośredni regulują materie będące przedmiotem rozporządzenia²².

Regulacje zawarte w przepisach wykonawczych nie mogą więc prowadzić do zakwestionowania spójności i wewnętrznej harmonii rozwiązań przyjętych bezpośrednio w samej ustawie²³.

Okoliczność, w której rozporządzenie MEN jest aktem starszym od analizowanej tu regulacji ustawowej, nie ma żadnego znaczenia, ponieważ w hierarchicznym systemie źródeł prawa wykładnia (treść normatywna) aktu niższego rzędu może ulec modyfikacji – nawet bez zmiany leksykalnej w przepisie – jeżeli nastąpi zmiana na poziomie aktów wyższego rzędu. Rozporządzenie nie może być bowiem sprzeczne nie tylko z ustawą upoważniającą, lecz także ze wszystkimi obowiązującymi aktami ustawodawczymi²⁴.

Powyższej konkluzji o ustawowym ograniczeniu swobody tworzenia grup międzyklasowych z religii nie zmienia treść art. 111 pkt 9 Prawa oświatowego, który upoważnia ministra właściwego do spraw oświaty i wychowania do określenia szczegółowych warunków i trybu tworzenia klas łączonych oraz szczegółowych warunków organizacji nauczania w tych klasach, z uwzględnieniem danego etapu edukacyjnego, obowiązkowych zajęć edukacyjnych prowadzonych oddzielnie oraz organizacji nauczania części zajęć edukacyjnych w klasach łączonych, ani § 13 rozporządzenia Ministra Edukacji Narodowej z dnia 28 lutego 2019 r. w sprawie szczegółowej organizacji publicznych szkół i publicznych przedszkoli²⁵, wykonującego to upoważnienie (na marginesie: przepis ten jest tak sformułowany, iż potwierdza, że grupa międzyklasowa jest klasą łączoną). Wspomniany przepis aktu wykonawczego reguluje przede wszystkim maksymalne normy ilościowe wymiaru godzin obowiązkowych zajęć edukacyjnych, które można łączyć w ramach etapów edukacyjnych, a w zasadzie dla poszczególnych klas. Trzeba jednak podkreślić, że upoważnienie ustawowe – nie zostało ujęte jednoznacznie, więc należy je wyklądać zawężająco – pozwala na określenie, w drodze rozporządzenia, warunków i trybu tworzenia klas łączonych dla obowiązkowych zajęć edukacyjnych, którymi w rozumieniu przepisów

nie doszło do porozumienia, które „zakłada osiągnięcie ostatecznego konsensusu w zakresie wspólnie wypracowanego stanowiska” (wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 27 listopada 2024 r., U 10/24, pkt III.5), czego ostatecznie nie osiągnięto, choć rozmowy były prowadzone.

²¹ Wiącek 2016, 189.

²² Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 16 stycznia 2007 r., U 5/06, OTK 2007, nr 1A, poz. 3, pkt III.2.2.

²³ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 16 lutego 1999 r., SK 11/98, OTK 1999, nr 2, poz. 22, pkt III.4.

²⁴ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 31 maja 2010 r., U 4/09, OTK 2010, nr 4A, poz. 36, pkt III.4.1.

²⁵ Dz. U. z 2023 r. poz. 2736.

oświatowych lekcje religii nie są (podobnie jak lekcje etyki). Zważywszy, że pomiędzy rozporządzeniem a ustawą zachodzi więź kompetencyjna, podkreślić trzeba, iż „rozporządzenie musi być wydane na podstawie wyraźnego (nieopartego tylko na domniemaniu ani na wykładni celowościowej), szczegółowego upoważnienia ustawy w zakresie określonym w upoważnieniu”²⁶. Skoro ustawodawca nie upoważnił ministra właściwego do spraw oświaty i wychowania do określenia warunków tworzenia klas łączonych, w których odbywa się nauczanie religii, to należy podać w wątpliwość samą kompetencję ministra do uregulowania warunków tworzenia grup międzyklasowych dla lekcji religii. Upoważnienie ustawowe zawarte w art. 111 pkt 9 Prawa oświatowego – jak i pozostałych 12 punktach przywołanego przepisu – niewątpliwie nie upoważnia w sposób wyraźny do uregulowania szczegółowych warunków tworzenia klas łączonych (grup międzyklasowych) dla nauczania religii.

Analiza art. 12 ust. 2 ustawy z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty, czyli upoważnienia ustawowego do wydania rozporządzenia MEN, który nakazuje określić „warunki i sposób wykonywania przez szkoły zadań, o których mowa w ust. 1”, czyli warunki organizacji nauki religii, również nie obejmuje *expressis verbis* możliwości tworzenia grup międzyklasowych. Nawet jeśli zgodzić się, że to przedkonstytucyjne upoważnienie²⁷ pierwotnie obejmowało możliwość zorganizowania nauczania religii w grupach międzyklasowych (klasach łączonych) – tj. pozostawiało to do prawotwórczej decyzji ministra – to po wejściu w życie art. 96 Prawa oświatowego, co miało miejsce 1 września 2017 r., należy przyjąć, iż takiej możliwości minister został pozbawiony, ponieważ kwestia ta została uregulowana na poziomie ustawowym i w tym sensie stała się materią uregulowaną ustawowo (z zastrzeżeniem zawartego w art. 111 pkt 9 Prawa oświatowego upoważnienia do uregulowania określonych kwestii w rozporządzeniu). Powyższy kierunek interpretacji potwierdza też fakt dodania do art. 96 Prawa oświatowego ust. 6 i 7, które weszły w życie 1 września 2022 r.²⁸, aby umożliwić tworzenie klas łączonych w innych typach szkół niż podstawowe. Na marginesie warto dodać, iż nawet gdyby założyć, że minister może w drodze rozporządzenia określić warunki tworzenia grup międzyklasowych nauczania religii (co w świetle powyższych uwag jest dość wątpliwe), to z formalnoprawnego punktu widzenia trzeba jeszcze podnieść, iż rozporządzenie MEN nie wykonuje art. 111 pkt 9 Prawa oświatowego, ponieważ wskazaną podstawą prawną aktu wykonawczego jest art. 12 ust. 2 ustawy z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty.

²⁶ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 31 maja 2010 r., U 4/09, pkt III.4.1.

²⁷ Odrębnym zagadnieniem jest zgodność z art. 92 Konstytucji RP samego przepisu upoważniającego, który nie zawiera wytycznych (choć dopuszczalne jest ich rekonstruowanie z całokształtu przepisów ustawy – np. wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 29 maja 2002 r., P 1/01, OTK 2002, nr 3A, poz. 36, pkt III.4; postanowienie Trybunału Konstytucyjnego z dnia 24 marca 2009 r., U 6/07, OTK 2009, nr 3A, poz. 37, pkt II.3.2), nie jest zbyt szczegółowy i nakazuje uregulowanie w rozporządzeniu materii ustawowej, bo związanej z realizacją konstytucyjnych wolności i praw – zob. szerzej m.in. Olszówka 2016, 319–325; Borecki 2008, 65–68. W kontekście podniesionego zagadnienia warto przywołać stanowisko sądu prawa: „należy, stosując wykładnię ustawy w zgodzie z Konstytucją, skonstruować na tyle wąskie rozumienie upoważnienia, by poza nim pozostawało normowanie materii zastrzeżonych do wyłącznej materii ustawy” (wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 5 marca 2013 r., U 2/11, OTK 2013, nr 3A, poz. 24, pkt III.2.2.2).

²⁸ Przez art. 1 pkt 39 ustawy z dnia 22 listopada 2018 r. o zmianie ustawy – Prawo oświatowe, ustawy o systemie oświaty oraz niektórych innych ustaw (Dz. U. poz. 2245).

Podsumowanie

Głosowany wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z dnia 15 stycznia 2021 r. (III OSK 2907/21) zasługuje na aprobatę co do kierunku rozstrzygnięcia. Z satysfakcją należy odnotować, iż jest to już drugie orzeczenie NSA (którym towarzyszą podobne co do meritum wyroki wojewódzkich sądów administracyjnych) kwestionujące podstawy prawne znacznej swobody organu prowadzącego szkołę w tworzeniu grup międzyklasowych w celu organizacji nauczania religii²⁹. Krytycznie należy jednak odnieść się do wybranych aspektów warstwy argumentacyjnej uzasadnienia. Oczywiście skupienie się na zapisanych w ustawie celach systemu oświaty jest przekonujące, nawet wystarczająco przekonujące – tak merytorycznie, jak i metodologicznie – niemniej uzasadnienie orzeczenia można było rozbudować o dwa relewantne elementy.

Pierwszy element to błędnie odrzucony przez sąd II instancji kontekst konstytucyjny. Prawo do edukacji religijnej w demokratycznym państwie prawnym ma bezpośrednie zakotwiczenie w konstytucyjnie gwarantowanych: prawie do nauki³⁰, wolności religii oraz prawie rodziców do wychowywania dzieci, co potwierdził Trybunał Konstytucyjny zarówno pod rządami Konstytucji RP z 1997 r., jak i w poprzednim stanie konstytucyjnym³¹. Oczywiście ustawa zasadnicza nie określa wszystkich aspektów organizacyjnych lekcji religii w szkole, niemniej gwarantuje jej obecność w systemie oświaty jako przedmiotu o co najmniej równoprawnym statusie z obowiązkowymi zajęciami edukacyjnymi³², a zasady nadrzędności konstytucji i jej bezpośredniego stosowania zobowiązują sądy do wykładni prokonstytucyjnej zarówno ustawy upoważniającej, jak i rozporządzenia MEN, którego przepisów jako aktu podustawowego sąd może przecież nie zastosować. Tworzenie grup międzyklasowych (klas łączonych) niewątpliwie wpływa na zakres i sposób realizacji wspomnianych wolności i praw konstytucyjnych, których ograniczenie jest co do zasady dopuszczalne tylko w ustawie.

Drugi element to uregulowanie w art. 96 Prawa oświatowego zasad tworzenia klas łączonych – czyli także grup międzyklasowych w rozumieniu rozporządzenia MEN – które ustawodawca dopuścił jedynie „w szczególnie trudnych warunkach demograficznych lub geograficznych”, a nie jako sposób optymalizacji kosztów prowadzenia szkoły czy utrudnienia prowadzenia („bardziej elastycznego organizowania”³³) zajęć z danego przedmiotu. Nie ulega wątpliwości, że na gruncie ustawy lekcje religii mogą być prowadzone w klasie łączonej, niemniej obowiązujące ustawodawstwo *expressis verbis* nie

²⁹ Pierwszy był wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z dnia 27 marca 2019 r. wspomniany w przyp. 18. Zob. także wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Białymstoku z dnia 14 listopada 2023 r., II SA/Bk 553/23, CBOSA.

³⁰ Jak trafnie wskazuje się w doktrynie: „zadaniem lekcji religii jest przekazywanie wiedzy o prawdach wiary” (Garlicki 1999, 44).

³¹ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 2 grudnia 2009 r., U 10/07, pkt V.5-6; orzeczenie Trybunału Konstytucyjnego z dnia 20 kwietnia 1993 r., U 12/92, OTK 1993, poz. 9, pkt III.8.

³² Zob. szerzej Mezglewski 2009, 77–88.

³³ Uzasadnienie projektu rozporządzenia Ministra Edukacji zmieniającego rozporządzenie w sprawie warunków i sposobu organizowania nauki religii w publicznych przedszkolach i szkołach (numer w wykazie prac legislacyjnych Ministra Edukacji: 21), dostępne na stronie <https://legislacja.rcl.gov.pl/projekt/12384702/katalog/13056488#13056488> [dostęp: 20.10.2024].

upoważnia ministra właściwego do spraw oświaty i wychowania do określenia szczegółowych warunków, a tym bardziej zasad tworzenia klas łączonych dla tego przedmiotu.

Biorąc jeszcze pod uwagę dyrektywy wykładni funkcjonalnej i fakt – na co trafnie zwrócił uwagę NSA w glosowanym wyroku – że system oświaty ma zapewnić kształcenie odpowiednie do wieku i osiągniętego rozwoju oraz możliwości psychofizycznych uczniów (art. 1 pkt 1 i 5 Prawa oświatowego), należy przychylić się do stanowiska, iż sąd ma bardzo silne argumenty, aby odmówić zastosowania rozporządzenia MEN w zakresie, w jakim dotyczy tworzenia grup międzyklasowych, a wręcz jest zobowiązany to uczynić.

Bibliografia

- Borecki, Paweł. 2008. „Dylematy konstytucyjności prawnych zasad nauczania religii i etyki w szkole”. *Państwo i Prawo* 7: 63–72.
- Borecki, Paweł. 2024. „Opinia prawna w sprawie zgodności z odpowiednimi postanowieniami Konstytucji RP, Konkordatu polskiego oraz właściwych ustaw Rozporządzenia Ministra Edukacji z dnia 26 lipca 2024 r. zmieniającego rozporządzenie w sprawie warunków i sposobu organizacji nauki religii w publicznych przedszkolach i szkołach”. *Studia Prawa Publicznego* 3(47): 131–152. <https://doi.org/10.14746/spp.2024.3.47.6>.
- Borysiak, Witold. 2016. „Komentarz do art. 48”. W: *Konstytucja RP*. T. 1: *Komentarz do art. 1–86*, red. Marek Safjan, Leszek Bosek, 1182–1211. Warszawa: C.H. Beck.
- Dąbrowski, Marcin. 2015. *Funkcje Trybunału Konstytucyjnego związane z hierarchiczną kontrolą konstytucyjności prawa*. Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie.
- Działocha, Kazimierz. 2016. „Komentarz do art. 8”. W: *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*. T. 1, red. Leszek Garlicki, Marek Zubik, uwagi 1–19, wyd. 2. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe.
- Florczak-Wątor, Monika. 2006. *Orzeczenia Trybunału Konstytucyjnego i ich skutki prawne*. Poznań: Przedsiębiorstwo Wydawnicze Ars boni et aequi.
- Garlicki, Leszek. 1999. „Wolność sumienia i wyznania w orzecznictwie konstytucyjnym – status wspólnot religijnych”. *Wolność sumienia i wyznania w orzecznictwie konstytucyjnym*. XI Konferencja Europejskich Sądów Konstytucyjnych, Warszawa, 16–20 maja 1999 r., *Biuletyn Trybunału Konstytucyjnego* nr specjalny: 30–47.
- Garlicki, Leszek. 2015. *Polskie prawo konstytucyjne. Zarys wykładu*, wyd. 2. Warszawa: Wolters Kluwer.
- Gronkiewicz-Waltz, Hanna, Krystyna Pawłowicz. 1991. „W odpowiedzi na głosę M. Pietrzaka dotyczącą nauczania religii w szkole”. *Państwo i Prawo* 7: 90–96.
- Mączyński, Andrzej, Jan Podkowik. 2016. „Komentarz do art. 190”. W: *Konstytucja RP*. T. 2: *Komentarz do art. 87–243*, red. Marek Safjan, Leszek Bosek, 1174–1222. Warszawa: C.H. Beck.
- Mezglewski, Artur. 2009. *Polski model edukacji religijnej w szkołach publicznych. Aspekty prawne*. Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Naleziński, Bogumił. 2023. „Komentarz do art. 178”. W: *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, red. Piotr Tuleja, uwagi 1–6, wyd. 2. Warszawa: Wolters Kluwer.
- Olszówka, Marcin. 2016. *Wpływ Konstytucji RP z 1997 roku na system źródeł prawa wyznaniowego*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Uczelni Łazarskiego.

- Pilich, Mateusz. 2022. „Komentarz do art. 96”. W: *Prawo oświatowe. Komentarz*, red. Mateusz Pilich, wyd. 3. LEX/el.
- Rabska, Teresa. 1991. „Wokół problematyki orzeczenia Trybunału Konstytucyjnego z 30 I 1991, K 11/90”. *Państwo i Prawo* 7: 96–99.
- Sobczyk, Paweł. 2014. „Kształtowanie pozycji prawnej religii jako przedmiotu w edukacji publicznej”. W: *Religia i etyka w edukacji publicznej*, red. Józef Krukowski, Paweł Sobczyk, Michał Poniatowski, 121–141. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe UKSW.
- Stanisz, Piotr, Dariusz Walencik. 2024. „Tryb nowelizacji rozporządzenia Ministra Edukacji Narodowej z dnia 14 kwietnia 1992 r. w sprawie warunków i sposobu organizowania nauki religii w publicznych przedszkolach i szkołach”. *Studia z Prawa Wyznaniowego* 27. Online First: <https://doi.org/10.31743/spw.17760>.
- Szczucki, Krzysztof. 2015. *Wykładnia prokonstytucyjna prawa karnego*. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe.
- Szydło, Marek. 2016. „Komentarz do art. 31 ust. 3”. W: *Konstytucja RP. T. 1: Komentarz do art. 1–86*, red. Marek Safjan, Leszek Bosek, 770–818. Warszawa: C.H. Beck.
- Tuleja, Piotr. 2016. „Komentarz do art. 8”. W: *Konstytucja RP. T. 1: Komentarz do art. 1–86*, red. Marek Safjan, Leszek Bosek, 307–325. Warszawa: C.H. Beck.
- Wiącek, Marcin. 2016. „Komentarz do art. 92”. W: *Konstytucja RP. T. 2: Komentarz do art. 87–243*, red. Marek Safjan, Leszek Bosek, 171–190. Warszawa: C.H. Beck.
- Wiliński, Paweł, Piotr Karlik. 2016. „Komentarz do art. 178”. W: *Konstytucja RP. T. 2: Komentarz do art. 87–243*, red. Marek Safjan, Leszek Bosek, 1007–1039. Warszawa: C.H. Beck.
- Wronkowska, Sławomira. 2001. W: Sławomira Wronkowska, Zygmunt Ziemiński. *Zarys teorii prawa*. Poznań: Przedsiębiorstwo Wydawnicze Ars boni et aequi.